

Słowa klucze kultury na przykładzie wyrażen *matka Polka* oraz *cankarjanska mati* i *Cankarjeva mati*

Agnieszka Będkowska-Kopczyk

Die Geisteswissenschaftliche Fakultät, Karl-Franzens-Universität Graz, Graz

W artykule podejmuję dyskusję teoretyczną na temat funkcjonowania we współczesnym językoznawstwie kulturowym i translacji takich terminów, jak: *słowa kultury*, *kulturemy* oraz *słowa klucze kultury*, proponując ujęcie tego ostatniego jako hiperonimu wobec dwu pozostałych. Omawiam także wyznaczniki, na podstawie których daną jednostkę leksykalną można traktować jako słowo klucz kultury. W części analitycznej prezentuję kulturowe tło określeń *matka Polka* oraz *cankarjanska mati* i *Cankarjeva mati*. Na koniec uzasadniam, że jednostki te należą do zbioru słów kluczy kultury polskiej i, odpowiednio, słoweńskiej.

Słowa kluczowe: słowa klucze kultury, słowa kultury, kulturemy, stereotypy kulturowe

1 Wstęp¹

Celem pracy jest omówienie tła kulturowego jednostek leksykalnych *matka Polka* oraz *cankarjanska mati* i *Cankarjeva mati*, które we współczesnych językach słoweńskim i polskim funkcjonują zarówno w znaczeniu dosłownym, jak i w przenośnym. Wyrażenia te analizuję z perspektywy lingwistyki kulturowej i jej badań nad słowami kluczami kultury. Termin *słowa klucze kultury* jako kategoria badawcza wprowadzony został do studiów językoznawczych przez Annę Wierzbicką, która określa nim leksykę mającą szczególne znaczenie dla danej wspólnoty kulturowej i będącą kluczem do zrozumienia jej tradycji, wartości, sposobu myślenia o świecie (Wierzbicka 2007: 42)². Ze względu na fakt, że w literaturze przedmiotu funkcjonują różne terminy badawcze, m.in. *słowa kultury* i *kulturemy*, które częściowo zazębiają się ze *słowami kluczami kultury*, drugim celem tej pracy jest krytyczne omówienie wspomnianych terminów i uzasadnienie, dlaczego proponuję przyjęcie *słów kluczy kultury* jako hiperonimu wobec dwu pozostałych. Przedstawiam też, w jaki sposób sama rozumiem i stosuję ten termin w badaniach nad leksykalnymi wyznacznikami kultur słowiańskich. Ponadto omawiam wyznaczniki, na podstawie których daną jednostkę językową można zaliczyć do zbioru słów kluczy kultury, by – w zakończeniu – uzasadnić status omawianych określeń. Należy zaznaczyć, że przedstawiona

1 Redakcji tomu i recenzentom dziękuję za cenne komentarze dotyczące tego artykułu.

2 Odwołuję się tu do polskiego wydania książki pt. *Understanding Cultures through Their Key Words*, która w języku angielskim została opublikowana w roku 1997.

analiza językowo-kulturowa nie ma charakteru wyczerpującego³, stanowi wstęp do rozważań teoretycznych.

2 *Matka Polka* w kulturze polskiej oraz *cankarjanska mati* i *Cankarjeva mati* w kulturze słoweńskiej

Zarówno polskie określenie *matka Polka*, jak i słoweńskie *cankarjanska mati* oraz *Cankarjeva mati* w znaczeniu dosłownym używane są w odniesieniu do tekstów literackich. *Matka Polka*⁴ odsyła nas do postaci matki z wiersza Adama Mickiewicza *Do matki Polki* (Mickiewicz 1976), *cankarjanska mati* [matka Cankarowska⁵] do matek ukazanych w dramatach i powieści *Na Klanacu* [*Na skarpie*] słoweńskiego modernisty Ivana Cankara, natomiast *Cankarjeva mati* [matka Cankara] do postaci realnej, matki pisarza Neży Pivk, i jednocześnie jednej z bohaterek jego zbioru autobiograficznych opowiadań pod tytułem *Moje življenje* [*Moje życie*].⁶ Wymienione postaci zostały dobrze zbadane zarówno w literaturoznawstwie polskim, jak i słoweńskim, por. rozważania na temat matki Polki Marii Janion (1996) oraz kobiet w prozie Cankara Alenki Jensterle Doležal (2003) i Mateji Pezdirc Bartol (2007).

W znaczeniu przenośnym jednostki te używane są w kontekstach pozaliterackich, a ich zrozumienie może być trudne dla obcojęzycznego odbiorcy bez przytoczenia tła kulturowego, na przykład: *Właśnie okazało się, że matka Polka przestaje być podporą dla nietrzeźwych mężów i wystraszonych dzieci* (NKJP); *Koliko cankarjanskih mater potrebuješ, da zamenjajo žarnico?* [tłum. dosł.: Ile matek Cankarowskich potrzebujesz do wymiany żarówki?] (GF); *Ameriški predsednik je kot Cankarjeva mati tekel za avtomobilom s papirnato vrečko z malico, vendar se prva dama ni niti obrnila* [tłum. dosł.: Prezydent Ameryki biegł niczym matka Cankara za autem z papierową torebką z drugim śniadaniem, ale pierwsza dama nawet się nie odwróciła] (GF). Z perspektywy translatologicznej analizowane określenia są tzw. lukunami, to znaczy jednostkami leksykalnymi

3 Analizy językoznawczej jednostki *matka Polka* dokonuje Joanna Szerszunowicz (2013), która – inaczej niż ja – przyjmuje pisownię wielką literą *Matka Polka*, zaś konotacje kulturowe określa *cankarjanska mati* i *Cankarjeva mati* zostały zbadane przez Agnieszkę Będkowska-Kopczyk i Špelę Antlogę (2016a). Omawiana tematyka koreluje z badaniami nad językowym stereotypem matki, które w językoznawstwie polskim prowadzone są m.in. przez Jerzego Bartmińskiego (2008) i jego współpracowników, natomiast o stereotypie matki w języku słoweńskim, oprócz wspomnianych autorek, pisała Aleksandra Hankus-Grzywa (2011). Temat stereotypu kulturowego matki Polki został omówiony m.in. przez Agnieszkę Imbierowicz (2012).

4 *Matka Polka* to oczywiście także matka mająca polskie obywatelstwo lub pochodzenie.

5 Jeśli nie zaznaczono inaczej, wszystkie tłumaczenia moje – A. B-K.

6 Wiersz *Do matki Polki* (*Poljski Materi*) z 1930 r. został przetłumaczony na język słoweński przez Lojze Krakara, który włączył go do eseju *Pesnik Adam Mickiewicz: romantik ali realist?* [Poeta Adam Mickiewicz: romantyk czy realista?] (Kraków 1998: 126–127). Powieść *Na klanacu* była opublikowana po raz pierwszy w 1902 r., a zbiór opowiadań *Moje življenje* ukazał się w wersji książkowej osiemnaście lat później (wyd. Zvezna tiskarna). W pracy korzystam z nowszych wydań (por. bibliografia).

niemającymi odpowiednika (ekwiwalentu) w językach obcych i należy je eksplikować za pomocą elementów języka drugiego tak, by najwierniej przekazać ich znaczenie w języku wyjściowym (Szerszunowicz 2013: 71). Aby tego dokonać, należy posiadać nie tylko wiedzę na temat wymienionych tu źródeł literackich, ale także asocjacji kulturowych czy też stereotypów zakotwiczonych w świadomości zbiorowej Polaków i, odpowiednio, Słoweńców, do których odnoszą się współcześnie te określenia.⁷

Zarówno wiersz Mickiewicza, jak i proza Cankara ukazują postać rodzicielki w odniesieniu do stereotypu matki, który został ukształtowany w określonych warunkach polityczno-społecznych. W przypadku Mickiewicza były to ziemie polskie okresu pod zaborami, kiedy to zadaniem matki było przygotowanie syna do roli konspiratora i przyszłego męczennika za sprawę narodową. Kobiety przejmowały wówczas od mężczyzn (często więzionych lub przebywających na zesłaniu) obowiązek nie tylko utrzymania domu, ale także odpowiedzialność polityczną za rodzenie i wychowanie pokolenia Polaków patriotów, gotowych umrzeć za ojczyznę (Imbierowicz 2012). Nietrudno się domyślić, że los matki Polki, ukazanej w wierszu Mickiewicza, naznaczony był tragizmem i cierpieniem, bowiem musiała się ona liczyć z tym, że owoc jej trudu wychowawczego prędzej czy później odda życie za ojczyznę. Matki sportretowane w dziełach Cankara są kobietami sfrustrowanymi społecznie, borykają się z życiem w ubogim słoweńskim społeczeństwie wiejskim na przełomie XIX i XX wieku, także niewolnym, gdyż istniejącym w konglomeracie Austro-Węgier. Matki Cankarowskie to kobiety najczęściej osamotnione, pracujące ponad siły na rzecz wychowania dzieci i utrzymania domu; to matki w milczeniu znoszące swój los. Ich wysiłek nie zostaje doceniony, a wręcz przeciwnie: w chwilach słabości są zdane same na siebie (Jensterle Doleżał 2003). Oba stereotypy matek łączy to, że są odpowiedzialne za wychowanie przyszłych pokoleń, zwłaszcza synów, przy czym u Mickiewicza mają to być wybawcy spod zaborów, a u Cankara kolejne pokolenia poddanych⁸ (społecznie i politycznie). Omawiane stereotypowe obrazy wiąże także zakorzeniony w obu społeczeństwach kult maryjny czy też mit świętej matki męczennicy, o czym piszą wspomniane Imbierowicz i Jensterle Doleżał. Różni je jednakże to, że matka

7 Komentarza wymaga pisownia określenia polskiego. Jak pisze Szerszunowicz (2013: 72), zapis tej jednostki jest dyskusyjny, co potwierdza fakt, że w różnego rodzaju tekstach można znaleźć trzy formy ortograficzne: *Matka Polka* (jako określenie postaci mitologicznej), *matka Polka* (forma przyjęta przez *Słownik ortograficzny PWN z wymową*; SO: 362), a nawet *matka-Polka* ('matka i Polka w jednej osobie' – por. przywołany przez Szerszunowicz komentarz Mirosława Bańki w Poradni Językowej PWN). Autorka przyjęła zapis wielką literą (postać mitologiczna), natomiast w pracy Bartmińskiego pojawia się zapis *matka Polka* (2008: 45–46) – taką formę (orto)graficzną stosuje się także w tej pracy; dodajmy, że także w wierszu Mickiewicza pojawia się zapis *O matko Polko!*.

8 Por. analizę stereotypu kulturowego określenia *hlapec Jernej* [sługa Jernej], pochodzącego także z prozy Cankara w Będkowska-Kopczyk, Antloga (2016a).

Polka jest rodzicielką „dzielną” i „cierpiącą”, i – jak pisze Bartmiński (2008: 46) – uosabiającą etos macierzyństwa łączącego idealizację i tragizm, z kolei rodzicielki z dzieł Cankara są matkami „usłużnymi” i „cierpiącymi”, które już zapewne w czasach Cankara wzbudzały współczucie.

Stereotypy te są do dziś obecne w obu kulturach, choć podlegały i podlegają przekształceniom. Wciąż aktualnymi elementami omawianych stereotypowych obrazów są: heroiczna praca na rzecz domu i rodziny, wyrzeczenia, cierpienie, niedocenienie i zmęczenie, a w słoweńskiej kulturze dodatkowo nadmierna troska o syna. Dlatego we współczesnym dyskursie społecznym i politycznym często pojawiają się wypowiedzi, które wskazują, że w obu społeczeństwach istnieją tendencje do obalenia stereotypu udęczonej matki. Oto przykłady: *Matka Polka niosąca dzielnie swój krzyż w postaci bijącego męża, to jeden z absurdów, któremu trzeba się przeciwstawić społecznie i prawnie*⁹; *Cankarjeva mati je pač še vedno prototip moralne Slovenke. Uprite se temu. Kajti če se ne boste uprle, zagotovo ne boste mogle ozdraveti!* [Matka Cankara jest wciąż prototypem moralnej Słowenki. Przeciwstawcie się temu. Bowiem jeśli się nie przeciwstawicie, nigdy nie odzyskacie zdrowia!] (GF).

Określenia *matka Polka* oraz *cankarjanska mati* i *Cankarjeva mati* używane w znaczeniu przenośnym uległy konwencjonalizacji i odnoszą się do omówionych stereotypów matek na zasadzie metonimii (tzn. nazwa postaci literackiej przywołuje związany z nią stereotyp kulturowy). Z tego względu można sądzić, że funkcjonują one jako związki frazeologiczne o charakterze wyrażań lub zestawień.¹⁰ Co więcej, jednostki te mają także swoje „drugie życie” na różnych poziomach komunikacji: pojawiają się w pracach z zakresu psychologii i życia społecznego, a także jako elementy nazw własnych. Do przykładów należą łódzkie Centrum Zdrowia Matki Polki, toruńska Fundacja Nie Tylko Matka Polka czy słoweńska Pot Cankarjeve matere [dosł. Droga matki Cankara]¹¹. W słoweńskiej kulturze znany jest także motyw „filiżanki kawy”, pochodzący z bodaj najbardziej znaczącego i wzruszającego opowiadania Cankara poświęconego matce, zatytułowanego *Skodelica kave* [Filiżanka kawy]¹².

9 Przykład z czeskiego korpusu równoległego InterCorp (<https://kontext.korpus.cz/>; dostęp: 10.03.2018). W artykule tym nie ma miejsca na refleksję nad strategiami tłumaczenia omawianych jednostek, jednak warto wspomnieć, że określenie *matka Polka* w tym zdaniu zostało przetłumaczone na słoweński za pomocą przymiotnika *poveličevana* [wyidealizowana] i cudzysłowu: *Poveličevana „poljska mati”, ki pogumno prenaša svoj križ [...]* (przykład z ww. korpusu).

10 Por. rozważania Szerszunowicz (2013: 72–73) na temat statusu jednostki *matka Polka* jako zestawienia lub związku frazeologicznego w kontekście praktyki leksykograficznej. Z uwagi na ograniczoną długość tego artykułu pomijam rozważania o opisie słownikowym jednostek *cankarjanska mati* i *Cankarjeva mati*.

11 Jest to trasa, po której odbywają się piesze wędrówki, prowadząca z Vrzdencna – miejsca urodzenia matki autora – do Vrhniki – gdzie mieszkała rodzina autora (więcej na ten temat w: Będkowska-Kopczyk, Antloga 2016a: 92).

12 Opowiadanie pochodzi ze wspomnianego zbioru *Moje življenje*.

3 Słowa kultury, słowa klucze kultury i kulturemy: problemy definicyjne

W literaturze przedmiotu istnieje wiele terminów korelujących ze *słowami kluczami kultury*. Ta wielość związana jest między innymi z faktem, że omawiane w niniejszym tekście zjawisko badane jest w wielu dziedzinach: translacji (np. Newmark 1988, Vermeer, Witte 1990), komunikacji niewerbalnej (Poyatos 1976), socjolingwistyki (Oksaar, 1988), a także w różnych szkołach językoznawczych: lingwistyce kulturowej (Wierzbicka 1997), etnolingwistyce (np. Nagórko 2004, Bartmiński 2016), lingwokulturologii (Pamies 2017). W tej części postaram się przybliżyć w skrócie rozumienie trzech pojęć: *słowa kultury*, *słowa klucze kultury* oraz *kulturemy* i uzasadnić, dlaczego w artykule stosuję drugi z wymienionych terminów.¹³

Zacznijmy od pracy Petera Newmarka (1988: 94–95), który na słownictwo patrzy z perspektywy procedur translatorskich i wyróżnia trzy jego typy: uniwersalne (dotyczy określeń mających podobne znaczenia w wielu językach), osobiste (idiolekt) i kulturowe, w skład którego wchodzi *słowa kultury* (ang. *'cultural' words*). Te ostatnie są nieprzetłumaczalne na inne języki. Newmark wyróżnia pięć kategorii, w których odnajdujemy słowa danej kultury: 1) ekologia czy też natura, 2) kultura materialna, 3) kultura społeczna, 4) organizacje, tradycje, procedury, idee, 5) gesty i obyczaje, które dotyczą komunikacji międzykulturowej (Newmark 1988, 95–102). Wśród tych kategorii można wyróżnić dwie ogólniejsze, zawierające elementy odnoszące się do a) zewnętrznych przejawów życia danej wspólnoty kulturowej, obserwowalnych za pomocą zmysłów i b) przejawów jej życia wewnętrznego, niedostrzegalnego „gołym okiem”. Anna Wierzbicka dzieli źródła *słów kluczy kultury* na te dwie kategorie. Pierwsza zawiera nazwy elementów konkretnych, obecnych w przestrzeni osobistej, społecznej, kulturowej i instytucjonalnej. Druga odnosi się do sfery abstrakcji, to znaczy do procesów mentalnych, sposobu myślenia, wierzeń i wszelkich sposobów wyrażania stosunku do świata przez przedstawicieli danej kultury. Należą do niej na przykład słowa nazywające uczucia specyficzne kulturowo (np. japońskie *amae* i *enryo*), rodzaje duchowości (np. rosyjska *duša*), postawy wobec rzeczywistości (ros. *sud'ba*, pol. *los* i słow. *usoda*) czy interakcji społecznych (austral. *chiack*). W tej kategorii mieszczą się także omawiane tu określenia *matka Polka* i *cankarjanska/Cankarjeva mati*. W pracach Wierzbickiej analizie poddane jest także słownictwo, które autorka kategoryzuje jako klucz do etnosocjologii i psychologii, etnofilozofii, historii czy polityki danej wspólnoty kulturowej. Niektóre leksemy badane w tym zakresie mają podobne znaczenie leksykalne w innych językach (np. pol. *ojczyzna*, niem. *Vaterland*, słow. *domovina*), jednakże ich znaczenie ma w każdym języku inne

13 Zaznaczmy, że w literaturze przedmiotu funkcjonują także inne terminy korelujące z pojęciem *słów kluczy*, np. *symbole kolektywne* (Fleischer 2003), *słowa sztandarowe* (Pisarek 2002), *pojęcia kluczowe* (Niewiara 2014), *koncepty kulturowe* (Bartmiński 2016). Terminy te zostały szczegółowo omówione m.in. w pracach Aleksandry Niewiary (2014) i Macieja Raka (2017).

uwarunkowanie kulturowe. W moim przekonaniu jest to ważny wyznacznik słów kluczy kultury, bowiem pozwala badaczowi zajmować się leksemami, które w ujęciu Newmarka należą do nazw uniwersalnych, a wyrażają jednocześnie pojęcia istotne dla określonej wspólnoty kulturowej. Z tego powodu termin *słowa klucze kultury* traktuję jako nadrzędny wobec *słów kultury* (jako słów specyficznych kulturowo) w ujęciu tego badacza.

Zajmijmy się teraz terminem *kulturem*, wprowadzonym w roku 1976 do badań nad komunikacją niewerbalną przez Fernanda Poyatosa. Autor definiuje go jako każdy element aktywności kulturowej realizowanej w znakach o określonej wartości symbolicznej (Poyatos 1976: 314). Kulturemy podzielił na bazowe (najbardziej ogólne, obejmujące organizację przestrzeni zewnętrznej), prymarne (struktura środowiska i sposoby zachowania), sekundarne (sposoby zachowania w określonych sceneriach takich, jak: dom, szkoła, kościół), tercjarnie (systemy kultury i subkultury) i tak zwane „kulturemy derywowane”, w opisie których uwzględnił także klasy społeczne, na przykład: style ubrań, proksemikę (Poyatos 2002: 10–15). Niemiecka socjolingwistka Els Oksaar (1988: 27) rozszerzyła rozumienie kulturemu, definiując go jako kategorię społeczno-kulturową odnoszącą się do wszelkich przejawów komunikacji międzyludzkiej. W ujęciu autorki kulturemy są jednostkami abstrakcyjnymi aktywizującymi się w trakcie aktu komunikacyjnego w formie *behawioremów*. Należą do nich: behawioremy niewerbalne, ekstrawerbalne, parawerbalne i werbalne. Pojęcie *kulturem* przyjęło się w przekładoznawstwie (por.: Vermeer, Witte 1990) i służy określeniu słownictwa specyficznego kulturowo, nieposiadającego odpowiedników w innych językach, czyli jednostek, które Newmark określa mianem *słów kultury*. Hans J. Vermeer i Heidrun Witte (1990: 137) uważają nawet, że o zaistnieniu kulturemu można mówić dopiero w procesie porównywania dwu języków czy też kultur (na przykład podczas aktu tłumaczenia). Terminem tym operują także polscy etnolingwiści, między innymi Alicja Nagórko (2004: 136), która proponuje jego szerokie ujęcie. Kulturemy dzieli na: 1) kulturemy w węższym sensie, 2) scenariusze, skrypty kulturowe, 3) stereotypy (zwłaszcza etniczne), ksenizmy (zachowania, w tym językowe, które w trakcie komunikacji naruszają reguły przyjęte w danej kulturze, zdradzając kulturową obcość użytkownika pochodzącego z innego kręgu kulturowego). Autorka włącza słowa klucze kultury do kategorii kulturemów w węższym sensie, traktując *kulturem* jako hiperonim wobec *słowa klucza kultury*. Wyróżnia wśród nich na przykład egzotyzy (wyrazy opisujące kulturowo specyficzne realia, np. *bigos*), imiona własne, które nabierają dodatkowych znaczeń (np. *polska Marilyn Monroe*) i etnonimy (np. *Kresy*). Omawiane pojęcie przyjęło się także w lingwokulturologii i jej badaniach nad kulturowymi motywacjami

jednostek frazeologicznych. Antonio Pamies (2017: 101) definiuje kulturemy jako pozajęzykowe symbole kulturowe, które motywują wyrażenia figuratywne, działając podobnie do modeli metaforycznych. Zadaniem kulturemów jest w jego opinii zastąpienie bardziej rozmytych kategorii badawczych, jak na przykład konotacje kulturowe. Autor zauważa między innymi, że kulturemy nie muszą być ograniczone do jednego języka czy też kultury, czego przykładem są symbole mitologiczne i biblijne, generujące te same frazeologizmy w wielu językach.

Podsumowując przegląd literatury przedmiotu, możemy zauważyć, że minusem określenia *kulturem* jest jego mnogość definicyjna czy też rozpiętość eksplikacyjna między nazywaniem zachowań niewerbalnych (komunikacja niewerbalna, socjolingwistyka), elementów specyficznych kulturowo (translacja), zbioru jednostek leksykalnych o określonych konotacjach kulturowych (etnolingwistyka), pozajęzykowych symboli kulturowych (lingwokulturologia).¹⁴ Wyróżnione i opisane przez Nagórko kategorie kulturemów wydają się odnosić przede wszystkim do jednostek specyficznych kulturowo (jak w pracach z dziedziny translacji), podczas gdy analizy słów kluczy u Wierzbickiej obejmują także leksykę uniwersalną, mającą jednakże kulturowo-specyficzne interpretacje. Poza tym w pracach Wierzbickiej odnajdujemy wszystkie kategorie wymienione przez Nagórko: oprócz słów specyficznych kulturowo są tu także zwroty typu *Brüderschaft trinken* – ten może być traktowany w języku polskim jako egzotyzm (*wypić z kim bruderszaft*), a także jako jednostka przywołująca określony scenariusz kulturowy czy też rytuał towarzyski. Z tych powodów przyjmuję rozwiązanie odwrotne do ujęcia Nagórko i traktuję termin *słowo klucz kultury* jako hiperonim także wobec *kulturemu*, który rezerwuję na przykład do określania behawioreatów, w tym ksenizmów.

W swoich badaniach nad leksykalnymi wyznacznikami kultur słowiańskich *słowa klucze kultury* definiuję jako bardziej lub mniej złożone jednostki leksykalne, które charakteryzują się głębokim zakotwiczeniem w świadomości zbiorowej społeczności posługującej się danym językiem i funkcjonują na wielu poziomach komunikacji. Jednostki takie mogą rozwijać nowe znaczenia. Dodajmy, że mogą one też określać elementy zarówno specyficzne kulturowo, jak i uniwersalne, jednak w tym drugim przypadku rozumienie elementów uniwersalnych musi być w odniesieniu do słów kluczy specyficzne dla danej kultury. To sprawia, że nie wszystkie słowa określające elementy specyficzne kulturowo będą wchodzić w zakres słów kluczy (por. Będkowska-Kopczyk, Antłoga 2016a).

14 Innego zdania jest Maciej Rak (2017: 223), który uważa, że termin *słowo klucz* jest bardziej wieloznaczny niż *kulturem* i wywołuje skojarzenia związane z literaturoznawstwem i bibliotekoznawstwem, a także językoznawstwem korpusowym. Ze względu na ograniczoną objętość artykułu nie podejmuję tu polemiki z autorem, zwracam jednakże uwagę na różną pisownię terminu *słowo klucz* w języku angielskim – mianowicie w pracach Wierzbickiej stosowana jest pisownia *key word*, podczas gdy w pracach z dziedziny bibliotekoznawstwa i lingwistyki korpusowej stosuje się zapis *keyword* (np. *keyword analysis*).

4 Wyznaczniki słów kluczy kultury

Ustalenie, czy dana jednostka leksykalna wchodzi do zbioru słów kluczy kultury, nie jest łatwym zadaniem. „Nie istnieje – jak zauważa Wierzbicka (2007: 42) – coś takiego jak skończony zbiór »słów kluczy« danej kultury, nie ma też żadnych obiektywnych procedur umożliwiających ich zidentyfikowanie”. W dodatku musimy mieć świadomość, że zbiór słów kluczy danej kultury wciąż ulega zmianie, przekształceniom też ulegają znaczenia różnych jego elementów – na przykład określenie *matka Polka* miało inne znaczenie w różnych okresach historii Polski (por. Imbierowicz 2012, Szerszunowicz 2013). Wierzbicka (2007: 35–44) udziela jednakże kilku wskazówek, według których można badać kulturowe zakotwiczenie danego słowa. Należą do nich: częstotliwość występowania w języku – ogólnie lub w odniesieniu do danej dziedziny (obecnie ustalana w oparciu o korpusy, w tym specjalistyczne, Mikolič 2014), tworzenie kolokacji, związków frazeologicznych, przysłów czy konstrukcji gramatycznych. Vesna Mikolič (2014: 288) dodaje, że uzasadnienie zakotwiczenia kulturowego danego słowa można badać także na podstawie jego obecności w toponimach, etnonimach, literaturze, mitologii i różnych rodzajach dyskursów. W innych artykułach (Będkowska-Kopczyk, Antloga 2016 a–b) zaproponowano także, by oprócz wyżej wymienionych procedur, uwzględniać w badaniach słów kluczy także obecność danych jednostek w kulturze popularnej (w tym także w reklamie) i w życiu codziennym danej wspólnoty językowej, to znaczy: w nazwach firm, instytucji, klubów, restauracji, obiektów turystycznych, programów telewizyjnych i radiowych, produktów spożywczych itp., w których skrywają się i potwierdzają częstokroć stereotypy kulturowe obecne w danej wspólnocie językowej. Na tej podstawie ustalono listę słów i wyrażeń, które mają zakotwiczenie w kulturze słoweńskiej i mogą kandydować do roli słów kluczy kultury słoweńskiej (Będkowska-Kopczyk, Antloga 2006a: 89–90). Lista ta ma charakter otwarty, a każda z podanych jednostek powinna zostać poddana dokładnej analizie według wyżej wskazanych kryteriów, por. analizy we wspomnianych tekstach (Będkowska-Kopczyk, Antloga 2006a–b).

5 Wnioski

Celem tego artykułu było omówienie z perspektywy lingwistyki kulturowej tła kulturowego określeń *matka Polka* oraz *cankarjanska mati* i *Cankarjeva mati* oraz zagadnienia słów kluczy kultury w ujęciu Wierzbickiej na tle innych, możliwych, konkurencyjnych kategorii badawczych. Przedstawiłam tok rozumowania, według którego pojęcie *słowa klucze kultury* traktuję jako hiperonim wobec

kulturemu. Wykazałam, że jednostki *matka Polka* oraz *cankarjanska* i *Cankarjeva mati* nie tylko niosą znaczenie dosłowne, odsyłające do postaci z dzieł literackich (i postaci realnej w przypadku określenia *Cankarjeva mati*), uległy bowiem skonwencjonalizowaniu i w oparciu o metonimię odnoszą się do stereotypów matki głęboko zakotwiczonych w kulturze polskiej i słoweńskiej. Stereotypy te zostały omówione w pierwszej sekcji artykułu. Omówione jednostki mają charakter lakunarny, ponieważ bez znajomości asocjacji kulturowych zrozumienie ich i przełożenie na język obcy jest niemożliwe. Dodatkowo wyrażenia te pojawiają się także na różnych poziomach komunikacji, między innymi jako elementy nazw instytucji czy trasy pieszych wędrówek. Przedstawiona analiza pozwala na zaliczenie omawianych jednostek do repertuaru słów kluczy kultury polskiej i słoweńskiej.

Bibliografia

- BARTMIŃSKI, Jerzy, 2008: Polski stereotyp *matki*. *Postscriptum Polonistyczne*, 1(1), 33–53.
- BARTMIŃSKI, Jerzy 2016: Słowa klucze, kulturemy, koncepty kulturowe. *Przełąd Humanistyczny* 3, 21–29.
- BĘDKOWSKA-KOPCZYK, Agnieszka, ANTLOGA, Špela, 2016a: Leksikon ključnih besed slovenske kulture. Interdisciplinarni pristop. *Annales. Annali za istrske in mediteranske. Series Historia et Sociologia*, 26, 1, 85–94.
- BĘDKOWSKA-KOPCZYK, Agnieszka, ANTLOGA, Špela, 2016b: *Klopotec* kot ena ključnih besed slovenske kulture. JESENŠEK, M. (red). *Rojena v narečje. Akademikinji prof. dr. Zinki Zorko ob 80-obltnici*. Maribor et al.: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta, 545–560.
- CANKAR, Ivan, 1965: *Moje življenje*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- CANKAR, Ivan, 1982: *Na klancu*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- FLEISCHER, Michael, 2003: *Polska symbolika kolektywna*. Wrocław: *Dolnośląska Szkoła Wyższa Edukacji Towarzystwa Wiedzy Powszechniej*.
- GF = Gigafida – korpus Gigafida. Zbirka slovenskih besedil. <http://www.gigafida.net/> [Dostęp: 20.03.2018].
- HANKUS-GRZYWA, Aleksandra, 2011: *Stereotyp matki w języku polskim i słoweńskim*. Bielsko-Biała (praca licencjacka pod kier. A. Będkowskiej-Kopczyk, Akademia Techniczno-Humanistyczna).
- IMBIEROWICZ, Agnieszka, 2012: Matka Polka w defensywie? Przemiany mitu i jego wpływ na sytuację kobiet w społeczeństwie. *Ogrody nauk i sztuk*. 2, 430–442.

- JANION, Maria, 2006: *Kobiety i duch inności*. Warszawa: Sic!
- JENSTERLE DOLEŽAL, Alenka, 2003: Mitologizacija ženske v Cankarjevi prozi. HLADNIK, M., KOCIJAN, G. *Slovenski roman / Mednarodni simpozij Obdobja – Metode in zvrsti*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete, 109–118.
- KRAKAR, Lojze, 1998: *Zmage in porazi pesnikov*. Ljubljana: Slovenska matica.
- MICKIEWICZ, Adam, 1976: *Wiersze*. Warszawa: Czytelnik.
- MIKOLIČ, Vesna, 2004: Ključne besede kulture – ključ za razumevanje kultur. JESENŠEK, M. (red.). *Jeziki, literature in kulture v stiku*. Maribor: Univerza v Mariboru, 285–298.
- NAGÓRKO Alicja, 2004: Etnolingvistika i kulturemi u međujezičnom prostoru. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovje*, 30, 131–143.
- NEWMARK, Peter, 1988: *A Textbook of Translation*. New York et al.: Prentice Hall.
- NIEWIARA, Aleksandra, 2014: Od polskich słów do polskich zdań. W poszukiwaniu słów kluczy do polskiej kultury. *Forum lingwistyczne*, 2014 (1), 65–75.
- NKJP = Narodowy Korpus Języka Polskiego, Wyszukiwarka PERCLA dla danych NKJP. <http://www.nkjp.uni.lodz.pl/index.jsp> [Dostęp: 20.03.2018].
- OKSAAR, Els, 1988: *Kulturemtheorie. Ein Beitrag zur Sprachverwendungsfor-schung*. Göttingen, Vandenhoeck & Rupprecht.
- PEZDIRC BARTOL MATEJA, 2007: ŽENSKI LIKI V CANKARJEVI DRAMATIKI (s posebnim ozirom na lik matere), NOVAK POPOV, I. (red.) *Stereotipi v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi: zbornik predavanj / 43. Seminar slovenskega jezika, kulture in literature*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete, 54–61.
- PAMIES, Antonio, 2017: The concept of Cultureme from a Lexicographical Point of View. *Open Linguistics* 3, 100–114.
- PISAREK, Walery, 2002: *Polskie słowa sztandarowe i ich publiczność*. Kraków.
- POYATOS, Fernando, 1976: *Man beyond Words: Theory and Methodology of Nonverbal Communication*. NYSEC Monographs, 15. Oswego, N.Y., New York State English Council.
- POYATOS, Fernando, 2002: *Nonverbal Communication across Disciplines. Culture, sensory interaction, speech, conversation*. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publ.
- RAK, Maciej, 2017: Kulturemy – nowa perspektywa badań etnolingwistycznych. *Tekst i dyskurs – text und diskurs*, 217–227.
- SO = Słownik ortograficzny PWN z wymową. Opracowanie Aleksandra Kubiak-Sokół. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2008.

- SZERSZUNOWICZ, Joanna, 2013: Lakunarność jednostki „Matka Polka” a jej dwujęzyczny opis słownikowy. *Prace Językoznawcze* 15/2, 69–82.
- WIERZBICKA, Anna, 2007: *Słowa klucze. Różne języki – różne kultury*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- VERMEER, Hans J., WITTE, Heidrun, 1990: *Mögen Sie Zistrosen? Scenes & frames & channels im translatorischen Handeln*. Heidelberg: Groos, Textcontext.

Summary: Keywords of Culture Using Examples *matka polka* ‘a Polish mother’ in Polish, and *cankarjanska mati* ‘a Cankarian mother’ and *Cankarjeva mati* ‘Cankar’s mother’ in Slovene

In this article, I discuss methodological value of the notion “keywords of culture” introduced by Anna Wierzbicka, which I understand as referring to lexical items (words, expressions) which are deeply entrenched in a given culture and function on various levels of communication. I compare this notion with “culture words” (translation studies) and “culturemes” (sociolinguistics and cultural linguistics) and argue in favour of the first one. “Keywords of culture” represent a broader analytical category than “culture words” because it covers both culture-specific and universal lexical items (which occur in many languages but their reading is culture specific in a given language). It also seems to be more useful than “culturemes” because the latter has many explications in communication studies as well as across cultural linguistics. In the analytical part of the article, I discuss the cultural entrenchment of three expressions, which have their source in literary works: *matka Polka* ‘a Polish Mother’ in Polish, and *cankarjanska mati* ‘a Cankarian mother’ and *Cankarjeva mati* ‘Cankar’s mother’ in Slovene. I focus on their metonymic reading which contemporarily refers to a specific stereotype of a mother in each of these cultures. I argue that these expressions meet the criteria of “keywords of culture” in Polish and respectively, Slovene culture.

Keywords: keywords of culture, culture words, culturemes, cultural stereotypes